

EPOS MƏTNİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: zaman, məkan, epos, bədii zaman, qrammatik zaman

Time and space problems in the text of epos

Summary

The article deals with the problems of introducing of time, time changes and the time-place relations as well. Artistic time is distinguished by belonging of an artistic time to the past in the artistic text, and in epos texts as well. In such kinds of texts one can meet with the changing of situations and various forms of substitutions of grammatical time. Speech moment can be used in defining of criteria for the present, past and the future times in epos texts. And speech moment is being connected with the physical time. Grammatical time comes into effect as a result of time pass components of physical time changings of course.

Key words: *time, place, epos, artistic time, grammatical time*

Zaman geniş anlayış olub müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur. Ayrı-ayrı elmlərin terminologiyasında obyektiv zaman, dil zamanı, psixoloji zaman, fiziki zaman, bədii zaman, indiki zaman, gələcək zaman, keçmiş zaman, danışiq zamanı və s bu kimi terminlər vardır. Real gerçəklikdə zaman bir istiqamətli olduğuna görə onu indiki və gələcək zaman kimi ayırmaq olur. Lakin zaman hərəkət etdiyinə, dəyişdiyinə görə, indiki zaman keçmiş zamana, gələcək zaman isə müəyyən mənada indikinə çevrilir. Zaman daim axdığı, irəli getdiyi üçün indiki zaman anlayışı nisbi səciyyə daşıyır. Bu halda zaman miqyasının seçilməsi tələb olunur. Müxtəlif zaman formaları hadisələrin başvermə və davam müddətindən, zaman momentindən, danışiq momentində, danışiq anından asılı olaraq qiymətləndirilir. Danışıq anından, həmçinin müəyyən hesablama nöqtəsindən sonra, yəni baş verən hadisələrlə müqayisədə yaxın və ya uzaq keçmiş, yaxın və uzaq gələcək şərti olaraq təyin edilir. Bədii mətnlərdə, xüsusən xalq yaradıcılığı nümunələrində zaman anlayışı və zamanın təyini spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Zaman və məkan bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli anlayışlardır. Hər hansı hadisə müəyyən zamanda baş verməklə yanaşı, müəyyən məkan daxilində meydana çıxır. Bu baxımdan zaman və məkan münasibətləri mətn çərçivəsində xüsusi önəm daşıyır. Zaman və məkan materiyanın mövcudluq formalarıdır. Zaman və məkan haqqında iki konsepsiya vardır: 1) substansional; 2) relyasiya. Birinci konsepsiyaya görə zaman və məkan xüsusi mahiyyət olub, öz-özlüyündə mövcuddur və onların mövcudluğu maddi obyektlərdən asılı deyildir (Demokrit, Epikur, Nyuton). Relyasiya konsepsiyasında məkan və zaman obyekt və proseslər arasında xüsusi münasibət tipli olub onlardan kənarda mövcud deyildir (Leybnits).

“Dünyanın dərki prosesində əldə olunmuş biliklər, o cümlədən də zamanın dərki ilə əlaqədar biliklər dildə optimal şəkildə kodlaşır. Ona görə də temporal dil strukturlarının tədqiqi mental formaların dərkinə və beləliklə, aləmin insan təfəkkürü və psixikası ilə konseptuallaşdırılmasına imkan verir” [1, s.52]. Zaman kateqoriyası zamanın obyektiv formalarını özündə birləşdirən ümumi, insan şüurunda formalaşan konseptual və nəhayət, dil modellərini əhatə edir. Dil modeli zamanın dildə ifadə vasitələrini nəzərdə tutur. Obyektiv zaman insan şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur, bir istiqamətlidir, dönməzdir, sonsuzdur.

Ayrı-ayrı dillərdə zamanın ifadə vasitələri bir-birindən fərqlənir. İngilis dilinin qrammatik zamanları bir çox dillərlə, o cümlədən Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çoxdur. Azərbaycan dilində iki gələcək - qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman formaları vardır. İngilis dilində isə gələcək zaman mikrosahəsinin nüvəsini Future Indefinite, Future Continuous, Future Perfect, Future Perfect Continuous qrammatik zamanları təşkil edir.

Zamanın və zaman münasibətlərinin dildə ifadə olunması məqsədilə dilin müxtəlif səviyyələrinin vasitələrindən istifadə olunur. Bu vasitələr leksik səviyyədə leksik-semantik, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik, sintaktik səviyyədə isə sintaktik-semantik kateqoriyalarda birləşdirilir. Qeyd olunan kateqoriyalar zaman semantikasını ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri kimi, onlar müvafiq dil materialında qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə də çıxış edə bilirlər. Ona görə də kateqoriyalara aid vasitələrin yaratdıqları zaman məzmununda funksional-semantik fərqlər aşkara çıxır.

Dil sistemində morfoloji feili qrammatik zaman kateqoriyası mühüm rol oynayır. Bu kateqoriya dildə zamanın ifadəsi üçün ən məhsuldar vasitə rolunu oynayır. Dünyanın konseptual mənzərəsinin zaman üzrə

kateqorialaşdırılması dilin zaman formaları ilə inikasını tapır. Dilin zaman formaları zaman münasibətlərinin qavranmasını obyektivləşdirməklə dərk etmə alətinə çevrilir [2, s. 82].

Qeyd olunan məsələlər ayrı-ayrı dillər üçün müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilsə də, müxtəlif sistemli dillərin materialları üzrə müqayisəli araşdırmaların obyekti az olmuşdur. Eyni zamanda, zaman münasibətlərinin koqnitiv-semantik aspektləri də kifayət qədər ətraflı öyrənilməmişdir. Dil və təfəkkür üzvi şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. Dil bilavasitə gerçəkliyi əks etdirməklə yanaşı, adresantın təfəkküründə onun düşüncə tərzinə, mentalitetinə uyğun şəkildə formalaşan aləmin də dil mənzərəsini təsvir və təqdim edir. Dilin temporal kateqoriyaları antroposentrizmə malikdir. Bu isə zaman münasibətlərinin tədqiqatına həm də linqvokul-turoloji plandan yanaşmağı tələb edir. Dil və nitq faktlarını məqsəd - vasitə prinsipi üzrə təhlil etməyə, həmçinin zaman münasibətlərindəki koqnitiv təşkilediciləri aşkara çıxarmağa ehtiyac hiss olunur. Bu tipli məsələlərin qrammatik - keçmiş, indiki və gələcək zamanlar üzrə ayrı-ayrılıqda müxtəlif sistemli dillərin materialları üzrə tədqiqatı aktualılığı ilə seçilir.

Zaman və məkan münasibətlərinin bədii məndə formalaşması xüsusiyyətlərini epos materialları əsasında nəzərdən keçirək, mətnin genişlənməsi, təşkili gedişində zaman və məkan dəyişmələrinin verilməsi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Kitabi Dədə Qorqud dastanları müqəddimə ilə başlanır. Məlumdur ki, müqəddimə ədəbi janrlarda əsərin başlanğıc hissəsidir və burada müəyyən zaman və məkan qeyd olunur.

“Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqut ata diyirlər, bir ər qopdı. Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdu. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anj könlünə ilham edərdi...”

Qorqut ata ayıtdı: Axır zamanda xanlıq gerü - Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya. Axır zaman olub qiyamət qopınca bu didügi Osman nəslidir. İşdə sürilib gida-yürir»... və dəxi neçə buna bənzər söz söylədi” [3, s.31].

Birinci cümlədə *“Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın”* ifadəsi işlədilmişdir və ifadənin tərkibində bilavasitə zaman leksemi, həmçinin “yaqın” sözü istifadə edilmişdir.

“Rəsul əleyhissəlam zamanı” birləşməsi “Məhəmməd peyğəmbərin zamanı”nı ifadə edir. Formasına görə II növ təyini söz birləşməsi olan bu birləşmə “yaqın” sözü ilə əlaqələnərək Məhəmməd peyğəmbərin yaşadığı vaxta yaqın bir zamanı qeyd edir. Mətn fraqmentində bundan sonra məkan boyun yaşadığı məskənlə implisit şəkildə (*Bayat boyu*) təyin edilir. Boyat boyu Dədə Qorqudun soyu barədə informasiya daşıyır və boyun Oğuza aidiyyəti göstərilir.

Ərin qopması və ya doğulması ilə onun qeybdən xəbər verən bir kişiə çevrilməsi arasında da müəyyən zaman kəsiyi vardır. Göründüyü kimi ozan daha keçmiş zamandan indiyə doğru müəyyən zaman fasiləsi ilə yaxınlaşır. İkinci abzasın *Qorqut ata ayıtdı* – cümləsi ilə başlaması bu fikri təsdiq edir. Qorqud Atanın dedikləri isə uzaq keçmiş sanki indiki zamanla birləşdirir: *İşdə sürilib gida-yürir*. Göründüyü kimi müqəddimənin birinci iki abzasında zaman dəyişmələrinin təqdimat forması bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Ümumiyyətlə, bu eposda boylar üçün məxsusi başlanma qəlibləri vardır. Məsələn, “Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayandır yerindən turmuşdı. Şami günlügi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala Sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi” [3, s.34]; “Bir gün Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudu, Amit soyının aslanı, Qaracuğın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayandır xanın göygüsü, Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzünə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-ipək döşənmişdi. Səksən yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürəhilər düzülmüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbbət kafər qızları Qalın bəğlərinə sığraq sürüb içərlərdi” [3, s.42].

Lakin bu qəliblərdə eposda nəql edilən hadisənin bədii zamanı dəqiq açılmaz. Yalnız müqəddimədə belə bir zamana işarə vardır.

Grammatik zaman obyektiv zamanın dildə təzahürüdür. Fəlsəfi kateqoriyalar kimi zaman da dil materialında təzahürünü müxtəlif vasitələrlə tapır, xüsusi bir semantik kateqoriya əmələ gətirir. Haqqında bəhs olunan hal, vəziyyət və hərəkətin zamanı danışanın nitq momentinə, həmçinin adresantın nəzərdə tutduğu hər hansı başqa hesablanma nöqtəsinə görə təyin olunur. İnsan dərk etmə prosesinin subyektidir və dünyanın dil mənzərəsinin yaradılmasında əsas rolu oynayır. Real gerçəkliklə fasiləsiz təmasda olan insan həmişə müəyyən məkan daxilindədir. Bu məkanda zamanın dəyişməsi ilə müşayiət olunan hadisələr baş verir. İnsan zamanı məkan daxilində qavrayır, baş verənlərə qiymət verir, onları yadında saxlayır. Zaman çərçivəsində məkanda və bu məkanda yerləşən hər cür obyektlərdə, o cümlədən də subyektlərdə baş verən dəyişmələr insan şüurunda yer alır. KDQ boylarının başlanğıc qəliblərində “bir gün” birləşməsindən çox istifadə edilir. Boyların əvvəlində işlənən “bir gün” birləşməsindəki temporal “gün” sözü ilə birləşən “bir” qeyri-müəyyənlik göstəricisidir. Yəni konkret olaraq hansı gün bəlli deyil. Birləşmənin daxil olduğu cümlədəki qrammatik zaman göstəricisi günün keçmişə, yoxsa gələcəyə aidiyyətini dəqiqləşdirir. “Bir gün

Qam Gən oğlu xan Bayandır yerindən turmuşdu” – cümləsində hadisə keçmişə aiddir. “Bir gün ola, düşəm ölüm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmıya” [3, s.68] cümləsində isə gələcək zaman mənası ifadəsini tapır. Bu da cümlənin xəbərindəki qrammatik zaman forması ilə əlaqədardır. Yəni cümlənin xəbəri hansı morfoloji zaman formasındadırsa, “bir gün” birləşməsinin semantik yükü də məhz onu dəqiqləşdirir.

İndiki, keçmiş və gələcək zamanların müəyyənləşdirilmə meyarı kimi nitq momentindən istifadə edilir. T.P.Lomtev belə hesab edir ki, *nitq momenti* fiziki zamanla əlaqədardır və qrammatik zamanda bu zaman axınının komponenti kimi çıxış edir. «Feilin zaman formalarının temporal mənasına fiziki baxışa görə, nitq momenti indiki zamanın təyin olunma, keçmiş və gələcək zamanlarda isə hesablanma nöqtəsidir. Qrammatik zaman kateqoriyası üzrə fərqləndirilən feil formalarında zaman axınının tərkib hissəsi kimi davam etmə vardır» [4, s.67].

Hərəkətlərin ardıcılığı müəyyənləşdirilərkən müxtəlif hesablama nöqtələrindən istifadə oluna bilər. Bu, hərəkətin özü və danışığ aktının reallaşma anı ola bilər.

İnsan dərk etmə prosesində predmeti və onun yerini qavradığı kimi, həmin predmetin mövcudluq zamanını da müəyyənləşdirir. İnsan şüurlu varlıq olduğundan o, keçmiş yadda saxlayıb xatırladığı kimi, təsəvvüründə gələcəyi də formalaşdırmağa, gələcəkdə baş verənlər haqqında düşünməyə, gələcək fəaliyyəti indiki zamanda planlaşdırmağa, həmçinin bu günə münasibətdə keçmiş zamanda planlaşdırdığı fəaliyyəti həyata keçirməyə, yaxud başqasının nəzərdə tutduğu gələcək hadisələrdə iştirak etməyə və sair qadirdir.

Hesablama nöqtəsi obyektiv səciyyəlidir. Dilçilikdə zamana hərəkətin nitq momentinə münasibətdə üç tipini əhatə edir. Hərəkətin nitq momenti ilə müqayisədə əvvəl, eynü zamanda və sonra başlana bilər. Hərəkətin nitq momenti ilə üst-üstə düşməsi indiki zaman kimi təyin olunur. Hərəkət nitq momentinə qədər baş verildikdə keçmiş zaman nəzərdə tutulur. Hərəkətin baş verməsi nitq momentindən sonraya aid olduqda gələcək zaman formalaşır. Əgər hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşmürsə, onda üç zaman münasibəti (keçmiş, indi, gələcək) başqa bir hesablanma nöqtəsinə görə təyin edilir. Bu zamanlar arasında reallıq baxımından keçmiş və indiki zaman görünəndir. Hadisə, hal və hərəkət keçmiş zamanda baş vermişdirsə, indiki zamanda baş verir. Lakin gələcək zaman üçün reallıq bir qədər fərqli şəkildədir. Gələcək hadisələrin axarı ilə bağlıdır. Gələcək zaman mümkün və ya mövcud olacaqlara münasibəti, inamı da əks etdirir. Lakin bu inam olmaya da bilər. Dildə bu inamın olmadığı hallar da ifadəsini tapır. Məsələn, «dəvənin beli yerə dəyəndə tapılar», «səbr elə halva bişər ey qora səndən, bəsləsən atlas olar tut yarpağından» tipli ifadələrdə hadisənin gələcək zamanda baş verməsi şübhə altında qoyulur. Ona görə də Azərbaycan dilində bu tipli birləşmələrdə qeyri-qəti gələcək zaman istifadə olunur. Yəni hadisənin gələcəkdə baş verməsi şübhə altındadır, qeyri-qətidir. İngilis dilində gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması vardır (The Future Indefinite Tense Form). Bu zaman forması gələcəkdə baş verə biləcək və ya icra edilə biləcək hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir. Zaman formasındakı qeyri-müəyyənlik icranı və ya başverməni şübhə altında qoyur. Lakin bu zaman forması Azərbaycan dilinə həm qəti gələcək, həm də qeyri-qəti gələcək formaları ilə tərcümə olunur. Məzmun planına görə ingilis dilinin bu zaman formasına Azərbaycan dilinin qeyri-qəti gələcək forması daha çox uyğun gəlir. Sahib mənə məktub yazar. - Sahib will write a letter to me. Sahib mənə məktub yazacaq. - Sahib will write a letter to me. Göründüyü kimi Azərbaycan dilinin hər iki gələcək zaman forması ingilis dilinə qeyri-müəyyən zaman forması kimi tərcümə olunur. Halbuki Azərbaycan dilində qəti-gələcək zaman forması semantikasına görə hərəkətin mütləq icra olunacağını ifadə etməlidir. Azərbaycan dilinin daşıyıcısı bu zaman formasından istifadə etdikdə hərəkətin hökmən yerinə yetiriləcəyini faktiki nəzərdə tutmur. Hərəkət baş verə də bilər, baş verməyə də bilər. Bütün bu cəhətlər zaman semantikasının koqnitiv aspektini özündə cəmləşdirir. İngilis dilində qeyri-müəyyən gələcək zamandakı qeyri-müəyyənlik yalnız hərəkətin, halın gələcəkdə baş vermə zamanının konkretliyi ilə bağlı deyildir. Qeyri-müəyyənlik ümumiyyətlə hadisənin gələcəkdə baş verməsinin ehtimallığını, qeyri-müəyyənliyini ifadə edir. Azərbaycan dilində isə qeyri-qəti və qəti gələcək zamanlar bir-birini əvəz edə bilər. Beləliklə, qətiliklə qeyri-qətilik sərhədləri pozulur, onlar bir-birinə qarışır.

İngilis dilinin fərqli cəhətlərindən biri də bu dildə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yarıqrammatikləşmiş to be going + infinitive, to be about + infinitive, to be sure + infinitive, to be certain + infinitive, to be (un)likely + infinitive, to feel like + jerund, to be on the verge of + jerund, should // would like + infinitive, had better + infinitive, would rather + infinitive tipli birləşmələrin işlənməsidir. Belə birləşmələrdə tam və ya qismən desemantikləşmiş feil birinci komponent, məsdər və ya cerund forması isə ikinci komponent kimi işlənir. Əsas leksik nüvə kimi ikinci komponent çıxış edir. Konstruksiyanın zaman mənası isə bütövlükdə birləşmədən irəli gəlir [5, s. 85].

Danışan zamanı hissələrə bölür. O özünün durduğu zaman nöqtəsini indiki zaman sayır. Ondan uzaqlaşanları keçmiş zamana aid edir. Ona yaxınlaşanları və ya ona tərəf gələnləri gələcək zaman kimi ayırır. Zaman koordinatları hərəkət edəndir. Burada həm subyektin, həm də obyektin hərəkəti mümkündür.

Subyektin hərəkəti onun özünün zamanın hesablama nöqtəsindən yerini dəyişərək ya keçmişə, ya da gələcəyə getməsi ilə əlaqələndir.

“Swutol sang scopes. Sægde se þe cuþe
frumsceaft fira feorran reccan,
cwæð þæt se ælmihtiga eorðan worhte/
wlitebeorhtne wang, swa wæter bebugeð,
gesette sigehreþig sunnan ond monan
leoman to leohte landbuendum
ond gefrætwade foldan sceatas
leomum ond leafum, lif eac gesceop
cynna gehwylcun þara ðe cwice hwyrfaþ [6].

Bu nümunədə nəqlədən uzaq keçmişdə baş verən hadisələrdən bəhs edir. Skop yerin, insanın yaranışından söhbət açır, tanrının yeri və göyü, ayı, dənizi yaratdığı, günəşi göydə bərkətdiyi zamandan danışır. Eposlardakı epos zamanının bu şəkildə və ya ona oxşar formalarda təqdimatı özünü göstərir. Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığı nümunələrinin bəzilərində nəqlədən hadisəni daxil etməsi qəlibləri, həmçinin davam etmə qəlibləri vardır.

Nümunədə zamanın dinamik modeli gələcəkdən indiyə doğru hərəkət edir və adresantın nitq aktından məlum olur ki, həmin zaman gələcəkdə də keçmişə doğru dəyişəcəkdir. Bu dəyişmə hamar deyil sıçrayışlı olacaqdır.

Hwæt. We Gardena in geardagum,
þeodcyninga, þrym gefrunon,
hu ða æþelingas ellen fremedon” [7].

Birinci misrada hadisələrin çox-çox əvvəllər baş verməsi qeyd olunur. Zaman oxucunu uzaq keçmişə aparır. Sonrakı misralarda adresant hadisələri nisbi yaxın keçmişə köçürür. Dinamik temporal modeldə həm indidən keçmişə, həm də indidən gələcəyə doğru hərəkətlə səciyyələnir.

Eposlarda bəzən zamanın miqdar sayları ilə ifadəsi də qeydə alınır. KDQ-də müəyyən hadisədən 16 ilin keçməsi qeyd olunur: “Bunun üzərinə 16 yıl keçdi” [3, s.58]. “Beowulf”da müəyyən dərəcədə oxşar məqamda on iki qışın keçməsi ifadəsini tapır. On iki qış, on iki il tamamının sinonimidir.

Ədəbiyyat

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание. Москва, Языки Славянский культуры, 2004
2. Шарандин А.Л. Системная категоризация русского глагола. Тамбов, Изд-во ТУ, 2001
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıcı, 1988, 265 s.
4. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. Москва, Изд-во МГУ, 1972
5. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007
6. Beowulf//<https://rpo.library.utoronto.ca/poems/beowulf>
7. Beowulf//<https://rpo.library.utoronto.c>

Rəyçi: dos.D.Hümbətova

Göndərib: 01.12.2020

Qəbul edilib: 02.12.2020